

डोगरा संस्कृति : इक पन्धान

-डॉ० सत्यपाल 'श्रीवत्स'

डोगरा संस्कृति बी भारती संस्कृति दा अनत्रुट्ट अंग ऐ। इस संस्कृति दा सारे थमां श्रेष्ठ पैहलू ऐ इसदा समन्वयात्मक ते समझोतावादी रूप जेहड़ा अपने भेदें कनै इक्क-दूए दा पूरक बनियै छाना-बछाना अगें बी बधदा गेआ ते विकसत बी होंदा गेआ। इसदे दो भेद न-(1) शिश्ट संस्कृति ते (2) लोक संस्कृति।

वैदक, इतिहासक, पौराणक व्याख्यां ते मिथक दंत कथां इस तथ दी गुआही न जे इत्थें आद-कदीमी जमाने कोला गै समन्वयात्मक वातावरण च सांस्कृतक भावना दी सोच फलदी-फुलदी ते पनपदी रेही ऐ ते बाँद च एहू इक नेही अमर धारा बनी गोई जेहड़ी अज्ज तकक बी किश अपवादें गी छोड़ियै उस्सै लोके कनै इस धरती गी सींचा करदी ऐ।

इस धरती उप्पर जेहड़ा कोई बी जिस रूप च बी आइयै बसदा गेआ ऊऐ झन्युआं दे लोकें ते वातावरण कनै समझोता करदा गेआ। इत्थें कई प्रागैतिहासक जातियां आर्य, द्रविड़, सिद्ध, यक्ष, नाग, किनर, औदुंबर मद्र, वाहीक, यवन, चक, यूनानी, हूण, खश, गुज्जर, टक्क, ठक्कर आदि ते मोहंजोदाड़ो दी सभ्यता संस्कृति कनै सरबंध रक्खने आहलियां जन-जातियां, राखस ते बनूजातियें दी संस्कृति कनै सरबंध रक्खने आहले लोक हिली-मिली रौंहदे रेह होंगन, ऐसा जाड़ा अनुमान ऐ, की जे इस बारै काफी परमान मिलदे न। अखनूर दा किला, झन्यूं दा गै कामेश्वर महादेव दा मंदर, अंबारां थमां लब्बे दे मिट्टी दे भांडे-बातन बगैरा ते कुशान काल दियां मूरतां, भद्रवाह शैहर ते उस लाके च जारा नाग जातियें दे मंदर, ऐरवां, बलौर पुन्छ (बुड़ा अमरनाथ), सुदधमहांदेव, पुरमंडल, जिन्डोड़ी (गुफा-मंदर), पीर खोह (गुफा-मंदर), बैजनाथ, क्रीमची ते बबौर दे शिव मंदर (नशैहरा), ज्वाला जी, कांगड़ा, चंडी देवी, कांगड़ा देवी, चिंतपूर्णी,

ਆਸਾਪੂਰ੍ਣੀ, ਦੌਹਲੇ ਤੇ ਜੌਡੇਂ ਆਹਲੀ ਤੇ ਬਾਹਕੇ ਆਹਲੀ ਕਾਲੀ ਮਾਤਾ, ਸੁਨਦਰੀਕੋਟ ਤੇ ਨਗਰੀ ਤ'ਕੀ (ਤਾਪਸੀ=ਸੂਰਜ ਪੁਜ਼ਰੀ), ਚੰਦ੍ਰਭਾਗ (ਚੰਦ੍ਰਪੁਜ਼ਰੀ), ਦੇਵਕਾ (ਤਮਾ-ਪਾਰਵਤੀ ਰੂਪ) ਜਨੇਹਿਧਾਂ ਪਵਿਤਰ ਨਦਿਧਾਂ, ਪਡ੍ਹਲ ਚ ਮਾਤਾ ਬਾਲਾਸੁਨਦਰੀ ਦੇ ਸਿਫ਼ੀਠ, ਘਗਵਾਲ ਦਾ ਨਰਸਿਂਹ ਮੰਦਰ, ਸਰਥਲ ਥਾਹਰ ਚ ਟਾਰੋਂ ਮੁਜੇਂ ਆਹਲੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਫ਼ ਮੰਦਰ, ਰਾਮਨਗਰ ਚ ਪਿੰਗਲਾ ਮਾਤਾ ਤੇ ਭਦਰਵਾਹ-ਚ ਭਦਰਕਾਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ, ਕਪਲਾਸ ਕੁਂਡ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਕੁਂਡ (ਭਦਰਵਾਹ ਦੇ ਕੋਲ), ਮਾਨਸਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੁਂਝੀਸਰ ਦੇ ਨਾਗਦੇਵਤਾ ਦੇ ਬਾਸ ਦਿਧਾਂ ਝੀਲਾਂ, ਨਗਲੀ ਸਾਹਕ ਪੁਨਛ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਫ਼ ਸਿਕਖ ਤੀਰਥ, ਰਜ਼ੌਰੀ ਕੋਲ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਸ਼ਰੀਫ ਤੇ ਕਿਅਤਬਾਡੁ ਕੋਲ ਪ੍ਰਸਿਫ਼ ਜਧਾਰਤਾਂ, ਸਿਫ਼ ਸੁਆਂਖੇ ਕੋਲ ਬਾਵਾ ਸਿਫ਼ ਦਾ ਤਲਾਡ ਤੇ ਦ੍ਰਾਲਲਾ ਚਕਕ ਸ'ਲਲਨੀ ਕੋਲ ਸਿਫ਼ ਗੋਰਿਆ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਥਾਨ, ਬੀਰਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲਾ ਦਾਤਾ ਰਣਪਤ ਦੇ ਥਾਨ ਐ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਸ਼ਿਖ ਬਿਰਪਾਨਾਥ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਥਾਨ, ਝਿੜੀ ਗ੍ਰਾਂ ਚ ਬਾਵਾ ਜਿਤੇ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਦੇਹਰੀ, ਥਢਾ ਕਲਵਾਲ ਚ ਬ੍ਰੂਆ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਥਮਾਂ 4 ਕਿੰਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਬਡੋਗ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਾਂ ਚ ਰਕਿਯਾ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦੇਹਰੀ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਕੋਲਾ ਮਿਲੇ ਦੇ ਔਦੁੰਬੰਦੇ ਦੇ ਸਿਕਕੇ, ਬਸੋਹਲੀ ਤੇ ਕਾਂਗਡੇ ਦੀ ਚਿਤਰਕਲਾ ਦੇ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਕਈਕ ਨਮੂਨੇ। ਗੁਮਟ (ਜਮ੍ਮੂ), ਤ'ਕੀ ਪੁਲ (ਜਮ੍ਮੂ), ਹਵਾਈ ਅਡਡਾ (ਜਮ੍ਮੂ) ਦੇ ਕੋਲ ਤੇ ਕੁਂਜਵਾਨੀ ਮੋਡੁ (ਜਮ੍ਮੂ) ਦੇ ਕੋਲ ਪੀਂਦੇ ਦਿਧਾਂ ਜਧਾਰਤਾਂ ਤੇ ਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਨਗਰੋਟੇ ਦੇ ਕੋਲ ਤਕੀ ਪਾਰ ਬਾਵਾ ਭੈਡੁ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਥਾਨ ਬਗੈਰਾ ਨੇਕਾਂ ਨੇਹ ਪਵਿਤਰ ਮੰਦਰ, ਸਿਫ਼ ਪੀਠ ਤੇ ਤੀਰਥ ਬਗੈਰਾ ਨ ਜੇਹੜੇ ਅਪਨੇ ਕਨੈ ਜੁਡੀ ਦੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਸੱਸ਼ਕਤਿ ਦੇ ਅਮਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੁਆਹੀ ਦਿੰਦੇ ਨ, ਜਿਸ ਕਨੈ ਏਹ ਧਰਤੀ ਮੇਂਸਾਂ ਮਾਲਲਾ-ਮਾਲ ਰੈਹਨੇ ਦਾ ਗੌਹ ਕਰੀ ਸਕਦੀ ਐ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਚ ਵਿਸ਼੍ਵਤ ਚਰ੍ਚਾ ਅਗਲੇ ਪਨ੍ਹੇ ਚ ਕੀਤੀ ਜਾਗ।

ਕੁਝੈ ਕਦੀਮੀ ਜਮਾਨੇ ਚ ਜਿਸਲੈ ਏਹ ਧਰਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਦ ਜਨਪਦ ਦਾ ਤੁਤਰੀ ਹਿਸ਼ਾ ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਪਰ ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਦਿਧਿਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਦਦੇਂ ਦੇ ਮਤਾਬਕ ਇਸ ਦੇ ਛੰਡ-ਗੁਆਂਡ ਚ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਰਾਜਾ ਅਖਵਪਤਿ (ਰਾਨੀ ਕਕੇਈ ਤੇ ਸਤਿਵਾਨ ਦੀ ਪਲੀ ਪਤਿਨ੍ਤਰਾ ਸਾਵਿਤੀ ਦਾ ਪਿਤਾ), ਮਹਾਨ ਦਾਨੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਿ, ਮਹਾਨ ਜੋਧਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਲਵਿ (ਪਾਂਡੂਪੁਜ਼ਰ ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਦੇਵ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਾਦ੍ਰੀ ਦੇ ਭਾਡ), ਵੇਦ ਮੈਂਤਰ ਲਿਖਨੇ ਚ ਰਿਸ਼ਿਆਂ ਮੁਨਿਆਂ ਕਨੈ ਸਾਥ ਦੇਨੇ ਆਹਲਾ ਰਾਜਾ ਮੇਧਾਤਿਥਿ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਾਨ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਤਦਦਾਲਕ ਅਫ਼ਣਿ ਬੁਮਂਤੁ ਵਿਦਾਨ ਕਲਿਆਂ ਪਾਂਚਾਲ ਹੋਏ ਹੋ ਤੇ ਗਾਂਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਾਲਾਤੁਰ ਗ੍ਰਾ

ਥਮਾਂ ਲੇਇਧੈ ਭਾਸਾ ਵਿਜ਼ਾਨਕ ਪਦਫ਼ਤਿ ਕਨੈ ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਭਾਸਾ ਦਾ ਸਰੋਖਨ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੱਥ ਆਇਧੈ ਬੀ ਭਾਸਾ ਦਾ ਸਰੋਖਨ ਕਰਨੇ ਆਹਲਾ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਵਿਕਾਰਣਕਾਰ ਪਾਣਿਨਿ ਇਤਥੁਆਂ ਦੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੀ ਪਰਹੰਚ ਗੀ ਅਗੋਂ ਬਥਨੇ ਚ ਬੜਾ ਗੈ ਜੋਗਦਾਨ ਦੇਨੇ ਆਹਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਹੋਆ ਹਾ। ਉਸਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਅ਷ਾਧਿਆਧੀ ਅਜ਼ਜ ਅਸੰਗੀ ਡੁਗਗ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੇ ਮੁੰਡਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭੁਲ੍ਹੀ ਦਿਧਿਆਂ ਕਡਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਡ-ਸਮਾਲ ਕਰਨੇ ਚ ਬੱਡੀ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਆ ਕਰਦੀ ਐ। ਅ਷ਾਧਿਆਧੀ ਗੈ ਅਸੰਗੀ ਭਦਰ ਜਨਪਦ ਦਿਧਿਆਂ ਹਦਦੇਂ, ਇਤਥੁਆਂ ਦਿਧਿਆਂ ਰਾਵੀ, ਤੁੜ੍ਹ, ਬੇਈ, ਦੇਵਕਾ, ਚੰਦ੍ਰਭਾਗ ਬਗੈਰਾ ਨਦਿਆਂ, ਤ੍ਰਿਕੂਟ ਪਰਵਤ (ਤ੍ਰਿਕੂਟ ਫ਼ਾਡ), ਸ਼ਵਾਲਕੋਟ (ਸ਼ਕਲ-ਉਸ ਭਦਰ ਜਨਪਦ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਤੇ ਇਤਥੁਆਂ ਦੇ ਬਸਨੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨਕਾਰੀ ਦੇਨੇ ਚ ਮਤੀ ਸਹਾਯਕ ਸਿਫ਼ ਹੋਂਦੀ ਐ। ਇਧਾਂ ਬਾਹਰਾ ਦਾ ਆਏ ਦੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿਫ਼ ਵਿਕਾਰਣਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੱਥ ਅਪਨਾ ਪੈਰ ਰਕਿਖਿਆਂ ਤੇ ਰਾਵੀ ਨਵੀ ਤਕ ਇਸਦੀ ਪੈਂਦਲ ਜਾਤਰਾ ਕਰਿਯੈ, ਇਸੀ ਚਪਾ-ਚਪਾ ਨਾਪਿਖਿਆਂ ਦੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦਿਧਿਆਂ ਨੀਹਾਂ ਯਕਿਕਿਆਂ ਕਰਨੇ ਚ ਅਪਨਾ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਜੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹਾ।

ਇਸੈ ਡੁਗਗ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜਮ੍ਮੂ ਸ਼ੈਹਰ ਆਹਲੇ ਥਾਹਰ ਜਿਸਲੈ ਕਦੀਮੀ ਜਮਾਨੇ ਚ ਘੋਰ ਤੇ ਬਿਧਾਵਾਨ ਜੰਗਲ ਹਾ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਬਸ਼ਕਾਰ ਪਾਨੀ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤਲਾਡ ਦੇ ਕਨਾਰੈ ਖਡੋਇਧੈ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਬਕਕਰੀ ਗੀ ਬੱਡੀ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਕਨੈ ਕਿਟਠੇ ਪਾਨੀ ਪੰਦੇਂ ਗੀ ਤੁਥੋਂ ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਢਨੇ ਗੀ ਆਏ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਮ੍ਮੂਲੋਚਨ ਨੈ ਦਿਕਖੇਆ ਹਾ ਤਾਂ ਤਸੀ ਬੱਡੀ ਇਹਾਨਗੀ ਬੀ ਹੋਈ ਤੇ ਚਰਜ ਬੀ ਤੇ ਕਨੈ ਇਕ ਪੇਣਣਾ ਬੀ ਮਿਲੀ ਹੀ ਜਿਸਨੈ ਤਸੀ ਤਨੇਂ ਖਿਨੇਂ ਚ ਤੁਥੋਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਮਝੀਤਾਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਜਰਖੇਜਤਾ ਗੀ ਭਾਂਪਿਖਿਆਂ ਇਕ ਜਮ੍ਮੂ ਨਾਂ ਆਹਲਾ ਸ਼ੈਹਰ ਬਸਾਨੇ ਦੀ ਕਲਿਆਨ ਗੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇਨੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨੇ ਆਸਟੈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹਾ, ਜੇਹੜਾ ਅਜ਼ ਬੀ ਇਸ ਸ਼ੈਹਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਨੈਹੀ ਧਿਆਡ ਬਨੇ ਦਾ ਏ ਤੇ ਰਣਬੀਰੇਖਵਰ ਮੰਦਰ ਜਮ੍ਮੂ ਦੇ ਸਾਮਨੈ ਆਹਲੀ ਫ਼ਾਡੀ ਤੱਥ ਉਪਰ ਤਸ ਮਹਾਨ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਬਕਕਰੀ ਦੇ ਕਿਸ ਬੈਰੈ ਪੈਂਹਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਬੁਤੋਂ ਅਗੋਂ ਔਨੇ-ਜਾਨੇ ਆਹਲੇ ਸਥਵੈ ਕ੃ਤਜ਼ ਜਮ੍ਮੂ ਨਵਾਸੀ ਅਪਨਾ-ਅਪਨਾ ਸਿਰ ਝਕਾਂਦੇ ਨ।

ਇਤਥੁਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੀ ਗੈ ਏਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਏ ਜੇ ਇਤਥੇ ਮੰਦਰੋਂ, ਗੁਰੂਦੁਆਂ ਚ ਤੇ ਪੀਰ- ਪਾਂਗਬੰਬੋਂ ਦਿਧਿਆਂ ਜਧਾਰਤੋਂ-ਦਰਗਾਹਾਂ ਤੱਥ ਉਪਰ ਜਾਇਧੈ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਬੱਡੀ ਸ਼ਰਧਾ- ਭਾਵਨਾ ਕਨੈ ਮਥਾ ਟੇਕਦੇ ਨ ਤੇ ਮਨਤਾਂ ਮਨਦੇ ਨ। ਇਸੈ ਲੇਈ ਅਸ

ਮਾਤਾ ਵੈਣਾਂ ਦੇਵੀ ਤੇ ਬਾਹਵੇ-ਆਹਲੀ ਮਾਤਾ, ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਬ ਪੁੰਛ, ਭਦਰਵਾਹ ਦੇ ਨਾਗ ਮੰਦਰ ਜਨੇਹ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਿਦ਼ਾ-ਪੀਠੋਂ ਅਗੋਂ ਹਿੰਦੁਏਂ ਕਨੈ ਕੇਈ ਸਿਕਖ ਤੇ ਸੁਸਲਮਾਨੇਂ ਗੀ ਬੀ ਮਥਾ ਟੇਕਦੇ ਦਿਕਖਨੇ ਆਂ। ਸੁਸਲਮਾਨੇਂ ਦਿਯੇਂ ਜ਼ਧਾਰੇਂ ਤੇ ਦਰਗਾਹਾਂ ਅਗੋਂ ਜੇ ਜ਼ਹਾਂ ਬਦਖੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਇਥੈ ਮਨਤਾਂ ਮਨਦੇ ਨ ਤੇ ਮਥਾ ਟੇਕਦੇ ਨ। ਇਨਾ ਗੈਂ ਨੇਈ ਇਤਥੇਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਹਿਅਤਾ ਦੀ ਇਕ ਬਡੀ ਅਨੋਖੀ ਮਸਾਲ ਐ। ਓਹ ਐ ਜਿਲਾ ਕਟੂਆ ਦੀ ਬਲੌਰ ਤਸੀਲ ਦੇ ਕੌਹਗ ਕਸਬੇ ਦੇ ਕਨੈ ਨਰਸਿੰਹ ਮੰਦਰ ਦੀ ਜਿਸਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਬ੍ਰਾਵਣ-ਪੰਡਤ ਨੇਈ ਹੋਇਥੈਂ ਮਹੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਮੇਘ ਰੇਹਾ ਐ।

ਜਿਸਲੈ ਅਸ ਇਤਥੁਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਏਂ ਦੇ ਬਹੁਮੁਖੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੱਥ ਬਚਾਰ ਕਰਨੇ ਆਂ ਤਾਂ ਏਹ ਤਤਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜੰਦਾ ਐ ਜੇ ਇਤਥੇਂ ਭਾਏਂ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੃਷ਣ, ਹਨੁਮਾਨ, ਵਿਣ੍ਣ ਭਗਵਾਨ ਬਗੈਰਾ ਦੇ ਨੇਕਾਂ ਰੂਪੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾ-ਅਰਾਧਨਾ ਹੋਂਦੀ ਐ ਪਰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਕਨੈ ਇਤਥੇਂ ਪ੍ਰਯਾ-ਅਰਾਧਨਾ ਦੇ ਅਰਾਧਾਂ ਏਹ ਪੰਜ ਗੈਂ ਨ - (1) ਸ਼ਿਵ (2) ਸ਼ਕਤਿ ਮਾਤਾ (ਨੇਕੋਂ ਨਾਏਂ ਕਨੈ), (3) ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ, (4) ਲੋਕ-ਦੇਵਤਾ ਤੇ (5) ਬਲਿਦਾਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖੋਂ ਦਾ ਦੇਵਰੂਪ। ਪੈਹਲੇ ਦੋ ਕ੍ਰਮਸ਼: ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਤੰਦੀ ਸ਼ਕਤਿ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਕਨੈ ਸਾਥਕੇਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨ ਜਦ ਕੇ ਨਾਗ-ਸੇਧਨਾਗ ਤੇ ਬਾਸੁਕਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਂਦੇ ਹੋਈ ਬੀ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਲਕੇ ਹਿੱਸੇ ਚ ਇਨਾ ਭਗਵਾਨ ਰੂਪ ਚ ਨੇਈ ਬਲਕੇ ਲੋਕ-ਦੇਵਤਾ ਰੂਪ ਚ ਮਤਾ ਪ੍ਰਸਿਦ਼ ਐ। ਹਾਂ, ਭਦਰਵਾਹ ਦੇ ਲਾਕੇ ਚ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਨੇਕੋਂ ਰੂਪੋਂ ਚ ਬੀ ਬਾਸੁਕਿ ਨਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਵ ਕਰਦੇ ਹੋਈ ਭਗਵਾਨ ਰੂਪ ਚ ਗੈਂ ਲੋਕੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾ-ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਐ। ਇਨਾ ਗੈਂ ਨੇਈ ਤੁਤਥੇਂ ਤੇ ਗੰਧਰਵ ਰਾਜਕਮਾਰ ਜੀਮੂਤ ਬਾਹਨ ਬੀ ਨਾਗ ਸ਼ੱਖਚੂਡੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਪਨਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਕਰੀ ਦੇਨੇ ਦੀ ਬੰ'ਜਾ ਕਨੈ ਨਾਗ ਰੂਪ ਚ ਗੈਂ ਜਰਤ ਬਾਹਨ ਨਾਂ ਕਨੈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੰਦਾ ਐ। ਨਾਗ ਪ੍ਰਯਾ ਦੇ ਨੇਕੋਂ ਰੂਪੋਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚ ਅਗਲੇ ਪਨੋਂ ਚ ਚੱਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਕਰਦੀ ਐ।

ਫ਼ਹੀ ਝੁਗਰ ਚ ਪ੍ਰਯਾ-ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਐ ਲੋਕ-ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾ-ਅਰਾਧਨਾ। ਇਸ ਤ੍ਰੇਣੀ ਚ ਆਂਦੇ ਨ - ਲੋਕ-ਦੇਵਤਾ ਕਾਲੀਬੀਰ, ਰਾਜਾ ਮੰਡਲੀਕ, ਬਡੀਭਾਗ ਸਿੰਹ, ਸਿਦ਼ਾ-ਗੋਰਿਆ, ਰੰਗਡੀ ਦੇਵੀ, ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹੰਕਡੀ ਦਾਸ, ਗੁਗਾ ਪੀਰ, ਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਪੀਰ ਬਾਵੇ, ਬਗੈਰਾ-ਬਗੈਰਾ। ਪਰ ਇਤਥੇਂ ਏਹ ਤਤਥ ਬੀ ਬਚਾਰਨੇ ਜੋਗ ਐ ਜੇ ਝੁਗਰ ਦੇ ਮਤੇ-ਹਾਰੇ ਗ੍ਰਾਏ-ਪਿੰਡੇਂ ਚ ਦੁਰਗ ਮਾਤਾ ਨੈ ਬੀ ਲੋਕ-ਦੇਵਤਾ ਜਨੇਹਾ ਰੂਪ ਲੇਈ ਲੇਦਾ ਐ, ਤਾਂ ਗੈਂ ਓਹ ਚੌਂਡਾ, ਪਿੰਗਲਾ, ਮ'ਲਲ, ਬਾਲਾ ਸੁੰਦਰੀ, ਜਨੇਹ ਨਾਏਂ ਕਨੈ ਲੋਕੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾ-ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ 4/ਸਾਦਾ ਸਾਹਿਤ्य 95-96

ਕੇਂਦਰ ਬਨੀ ਦੀ ਐ। ਇਸ ਰੂਪ ਚ ਇਸ ਦੀ ਮੂਰਿੰਗਾਂ ਨੇਈ ਪਰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੌਂਗਲ ਰੂਪ ਚ ਪ੍ਰਯਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਇਸਦੇ ਬਾਦ ਖੀਰ ਚ ਆਂਦਾ ਐ ਪ੍ਰਯਾ-ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਪੰਜਮਾਂ ਰੂਪ। ਇਸ ਤ੍ਰੇਣੀ ਚ ਓਹ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਬਲਿਦਾਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖੋਂ ਦਿਯਾਂ ਦੇਹਰਿਆਂ, ਸਮਾਧਾਂ ਤੇ ਜ਼ਧਾਰਤਾਂ ਬਗੈਰਾ ਆਂਦਿਆਂ ਨ ਜਿਨੈਂ ਕੁਸੈ ਇਨ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਰਧਾ ਦੀ ਰਕਖੇਆ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਪਨਾ ਬਲਿਦਾਨ ਦੇਇਥੈਂ ਅਮਰਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੀ। ਇੰਦੇ ਸਾਰੋਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਤਥੇਂ ਨੇਈ ਗਨਾਨ ਹੋਂਦੇ ਕੀ ਜੇ ਇੰਦੀ ਤਦਾਦ ਬਡੀ ਮਤੀ ਐ। ਫ਼ਹੀ ਬੀ ਕਿਥਾ ਮਝਹੂਰ ਬਲਿਦਾਨੀ ਹਵਿਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਨ -ਬਾਵਾ ਜਿਤੀ, ਦਾਤਾ ਰਣਪਤ, ਬਿਰਪਾਨਾਥ, ਸ਼ੀਲਬੈਂਤੀ ਬਡਕੁਲਿਆ, ਬ੍ਰਾਉ ਭਾਗਾਂ, ਰਵਿਧਾ ਸ਼ਾਹ ਬਗੈਰਾ। ਇੰਦੇ ਅਲਾਵਾ ਕੇਇਥੇਂ ਘਰੋਂ ਚ ਸਥਾਪਤ ਸਜ਼ੀਤਿਆਂ ਬਗੈਰਾ ਬੀ ਪ੍ਰਯਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨ।

ਤੱਥ ਦਿਤੀ ਦੀ ਚੱਚਾ ਕੋਲਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਐ ਜੇ ਝੁਗਰ ਚ ਭਾਏਂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤਿ ਪ੍ਰਯਾ ਦੀ ਗੈਂ ਐ। ਪਰ ਨਾਗ ਪ੍ਰਯਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇਵਤਿਂ, ਅਵਤਾਰੋਂ, ਲੋਕ-ਦੇਵਤਿਂ ਤੇ ਬਲਿਦਾਨੀ ਮਹਾਪੁਰਖੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾ- ਅਰਚਨਾ ਗੀ ਬੀ ਇਤਥੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਥਾਹਰ ਨੇਈ ਐ ਮਿਲੇ ਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਰੋਜ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਯਾ ਕਰਦਾ ਐ ਤਾਂ ਓਹ ਮੰਗਲਬਾਰੋਂ ਮਾਤਾ ਦੁਰਗ ਅਗੋਂ ਬੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵਨਾ ਕਨੈ ਮਥਾ ਟੇਕਦਾ ਐ। ਕੰਜਕਾਂ ਪ੍ਰਯਾ ਦੇ ਤੇ ਤਥ ਦਿਨ ਨਖਿਦਧ ਤੇ ਤਾਮਸ ਚੀਜਾਂ ਖਾਨੇ-ਪੀਨੇ ਦਾ ਪਰਹੇਜ ਕਰਦਾ ਐ। ਇਥਾਂ ਗੈਂ ਤਥ ਦਿਨ ਓਹ ਹਨੁਮਾਨ ਅਗੋਂ ਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚਢਾਨਾ ਅਪਨਾ ਅਭਲੀਨ ਫਰਜ ਸਮਝਦਾ ਐ ਤੇ ਫ਼ਹੀ ਤਥ ਦੇ ਘਰ ਕਾਲੀਬੀਰ, ਮੰਡਲੀਕ, ਬਡੀਭਾਗ ਸਿੰਹ ਬਗੈਰਾ ਗੀ ਬੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮੇਦੇ ਮਤਾਬਕ ਜਾਂ ਖਾਸ ਦਿਨ-ਧਿਆਰੋਂ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੰਦਾ ਐ ਤੇ ਜਿਸਲੈ ਤਸੀਲੀ ਕੋਈ ਔਕਖੀ-ਭਾਰੀ ਬਨੈ ਤਾਂ ਓਹ ਬਾਵਾ ਜਿਤੀ ਜਾਂ ਬਾਵਾ ਰਣਪਤ ਬਗੈਰਾਂ ਦਿਧੇਂ ਸਮਾਧੇਂ ਜਾਂ ਕੁਸੈ ਪੀਰੀ ਦੀ ਜ਼ਧਾਰਤ ਤੱਥ ਜਾਇਥੈਂ ਮਨਤ-ਸੁਕਖਨ ਕਰਨੇ ਥਮਾਂ ਬੀ ਗੁਰੇਜ ਨੇਈ ਕਰਦਾ ਐ। ਇਥਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜੰਦਾ ਐ ਜੇ ਝੁਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਯਾ-ਅਰਾਧਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚ ਸਮਨਵਧਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜਾਮਨ ਐ।

ਇਤਥੇਂ ਏਹ ਗਲਲ ਬੀ ਕਾਬਲੇ ਜਿਕਰ ਐ ਜੇ ਜਿਸਲੈ ਅਸ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦੇ ਸਂਦਰਭ ਚ ਡੱਡੋ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਇਸ ਮਝਹੂਰ ਸ਼ੋਡਰ - 'ਸਾਰੇ ਜਹਾਂ ਸੇ ਅਚਾਹ ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ' ਦੀ ਏਹ ਪੰਕਿ - 'ਧੂਨਾਨ ਰੋਮਾਂ ਮਿਟ ਗਏ ਬਾਕੀ ਰਹਾ ਨਿਸ਼ਾਂ ਹਮਾਰਾ' ਗੀ ਧਾਦ ਕਰਨੇ ਆਂ ਤਾਂ ਏਹ ਗਲਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜੰਦੀ ਐ ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਇਕ ਅਮਰ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਐ ਤੇ ਇਸਦੀ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਐ ਇਤਥੁਆਂ ਦੇ ਲੋਕੋਂ ਦੀ ਪਰਾਪਰਾ ਕੋਲਾ ਚਲਦੀ ਆਵਾ ਕਰਦੀ ਅਟੂਟ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ। ਦੂਏ ਲਫਜ਼ੋਂ ਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦੇ ਅਮਰ ਬੂਟੇ ਗੀ

ਸੰਚਦੀ ਏਂ ਫਲਾਈਆਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਗੱਗਾ। ਇਸ ਲੇਈ ਯੂਨਾਨ ਤੇ ਰੋਮ ਦਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿਵੇਂ ਦੀ ਤੇ ਗਲਲ ਦੂਰ ਦੁਨਿਆਂ-ਭਰ ਦਿਵਾਂ ਹੋਰ ਬੀ ਜੇਹਡਿਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿਆਂ ਮਰੀ-ਮਿਟੀ ਗੇਝਿਆਂ ਨ ਓਹ ਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਆਹਲਾ ਲੇਖਾ ਅਮਰ ਨੇਈ ਹਿਆਂ ਤਾਂ ਗੈ ਤੁੰਦਾ ਏਹ ਹਾਲ ਹੋਆ। ਧਰਮ ਦੀ ਨੰਹ ਉਪਰ ਖਡੋਤੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੀ ਅਮਰ ਪੱਧਰਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਕੋਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਾਯ ਕਾਲ ਤਕ ਬੀ ਬਦਸ਼ੂਰ ਚਲਦੀ ਰੈਹਾਂ, ਐਸਾ ਸਾਡਾ ਪਕਕਾ ਵਿਖਵਾਸ ਏ। ਇਸੈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦਾ ਅਟੂਟ ਅੰਗ ਫੁਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਬੀ ਅਪਨਿਧਿਆਂ ਸਥਾਨੀ ਬਸ਼ੇਸ਼ਤਾਂ ਸਮੇਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਏ ਤੇ ਫਹੀ ਸਥ ਥਮਾਂ ਬਿਡੀ ਗਲਲ ਏਹ ਜੇ ਇਤਥੋਂ ਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਖਵਾਸ ਤਿਲ-ਚੌਲ, ਨਾਂਡ (ਤਿਲ-ਤਣਡੂਲ ਨਿਆਅ) ਆਹਲਾ ਲੇਖਾ ਆਪੂ-ਬਿਚੋਂ ਹਿਲੇ-ਮਿਲੇ ਦੇ ਨ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਧਾਂ ਤਿਲ ਤੇ ਚੌਲ ਆਪੂ-ਬਿਚੋਂ ਮਿਲੀ-ਜੁਲਿਯੈ ਬੀ ਅਪਨਾ ਬਕਖਰਾ-ਬਕਖਰਾ ਅਸ਼ਿਤਵ ਬਨਾਈ ਰਖਦੇ ਨ ਇਧਾਂ ਗੈ ਇਤਥੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨੇਕਾਂ ਧਰਮ, ਫਿਰਕੇ, ਜਾਤਿਆਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਵਿਖਵਾਸ ਇਕ-ਦੂਏ ਕਨੈ ਮਿਲੀ-ਜੁਲਿਯੈ ਬੀ ਅਪਨਾ ਬਕਖਰਾ-ਬਕਖਰਾ ਬਜੂਦ ਤੇ ਪਨਘਾਨ ਬਨਾਈ ਰਖਦੇ ਨ। ਪੈਹਲੇ ਸੰਦਰਭ ਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚ ਕੀਤੀ ਦੀ ਚੰਚਾ ਇਸ ਤਥ ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਏ।

ਜਿਧਾਂ ਕੇ ਅਦੇਂ ਉਪਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤਿ ਪ੍ਰਾਜਾ ਦੀ ਮਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੀ ਗਲਲ ਕੀਤੀ ਹੀ, ਉਸਦੇ ਸਮਰਥਨ ਚ “ਪ੍ਰਤਿਕਥੇ ਕਿੰ ਪ੍ਰਮਾਣਮ: ?” ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤਕਖ ਆਸਤੈ ਸਬੂਤ ਦੀ ਕੇਹ ਲੋਡ-ਇਸ ਤਕਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪ਼ਸ਼ਟ ਏ। ਅਸ ਦਿਕਖਨੇ ਆਂ ਜੇ ਇਤਥੋਂ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਾਜਾ ਦਾ ਤੇ ਮਤਾ ਗੈ ਬਾਧਕ ਰੂਪ ਏ। ਸੁਦ੍ਧ ਮਹਾਦੇਵ, ਬੁਡਾ ਅਮਰਨਾਥ (ਪੁੱਛ), ਸ਼ਿਵਖੋਡੀ ਤੁਤਰ ਬੈਹਨੀ, ਪੁਰਮੰਡਲ, ਐਰਵਾਂ, ਬਲੌਰ, ਬਾਬੌਰ, ਕਰੀਮਚੀ, ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਛ ਸ਼ਿਵ ਮਦੰਦੋਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੀ ਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਸ਼ੈਹੋਂ, ਕਸਬੋਂ ਤੇ ਗ੍ਰਾਏਂ ਚ ਮਜੂਦ ਨ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਕਸਬੇ ਜਾਂ ਗ੍ਰਾਂ ਦੇ ਬਾਂਡ, ਖੂਹ, ਤਲਾਂ ਬਾਗੈਰਾ ਪਨਘਾਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਿਵ ਚਕੁੰਡੀ (ਨਿਕਕਾ ਮੰਦਰ) ਜ਼ਰੂਰ ਬਨੇ ਦਾ ਲਭਦਾ ਏ। ਜੇਕਰ ਚਕੁੰਡੀ ਨੇਈ ਹੋਗ ਤਾਂ ਪਨਘਾਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਬੂਹਟੇ (ਬੱਡ, ਬੋਹੜ, ਝਨੋਤਤਰਾ, ਬੈਂਸ ਬਾਗੈਰਾ) ਦੇ ਮੁੱਢ ਗੋਲ-ਗੋਲ (ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਨਮਾਂ) ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਥਰ ਗੈ ਰਕਿਖਿਯੈ ਤੰਦੀ ਪ੍ਰਾਜਾ ਕਰਨੇ ਦੀ ਇਤਥੋਂ ਅਮਰ ਪ੍ਰਥਾ ਏ। ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਜੇਕਰ ਆਂਕਡੇ ਕਿਟਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਨ ਤਾਂ 90% ਗ੍ਰਾਏਂ ਚ ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਦੀ ਸ਼ਿਵਪ੍ਰਾਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲੀ ਸਕਦੇ ਨ। ਇਸਦੇ ਅਲਾਵਾ ਫੁਗਰ ਚ ਕਮ-ਸ-ਕਮ 20% ਲੋਕ ਸੋਮਵਾਰੋਂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਬੰਦ ਜਾਂ ਨਜ਼ ਰਖਦੇ ਨ। ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ, ਹਰਤਾਲਕਾ, ਤ੍ਰਤਿਆ, ਚੈਤਰ ਚੌਦੇਆ, ਸਾਲਲੈ ਚ ਦੋ ਸੁਆਂਰੀ ਮਸ਼ਿਆਂ, ਪਾਲਾ ਤਾਹਾਹਾਰ 6/ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤਿ 95-96

(ਭਦਰਵਾਹ ਅਲਾਕੇ ਚ), ਸੁਫ਼ੀ ਦੀ ਪੁਨੇਅਂ ਬੀ ਸ਼ਿਵ ਅਰਾਧਨਾ ਦਿਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨ। ਇਨ੍ਹੋਂ ਦਿਨੋਂ ਕੇਈ ਥਾਹਰੋਂ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਨ। ਅਕਸਰ ਖਾਨਾ-ਬਦੋਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਤਾਨੇ ਆਹਲੇ ਜੰਗਮ ਬਾਵੇ ਫੁਗਰ ਚ ਅਪਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲਿਵਾਸ ਬਿਚ ਘਰ-ਘਰ ਜਾਇਯੈ-ਸ਼ਿਵ ਮੈਹਮਾ ਦਾ ਗਾਨ ਕਰਿਯੈ ਅਪਨਾ ਨਰਭਾਹ ਕਰਦੇ ਨ। ਇਨ੍ਹੋਂ ਸ਼ਿਵ ਭਕਤਿ ਦਾ ਲਿਵਾਸ ਬੀ ਬਡਾ ਨੋਕਖਾ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਧੋਤੀ, ਕੁਰਤਾ, ਗਲੈ ਚ ਕਾਲਾ ਪਟਕਾ, ਸਿਰੈ ਉਪਰ ਨਿਕਕੀ ਜਨੇਹੀ ਪਗਡੀ ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਬਦ੍ਧੀ ਦੀ ਹੋਂਦੀ ਏ ਜੇ ਓਹਦੇ ਉਪਰ ਪਿੱਤਲੂ ਦਾ (ਫਨਨ ਫਲਾਏ ਦੇ) ਨਾਗ ਅਟਕਾਏ ਦਾ ਹੋਂਦਾ ਏ ਤੁਸਦੇ ਪਿਚੋਂ ਮੋਰ ਪੱਖ ਦੀ ਕਲਗੀ ਖਡੇਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦੀ ਏ। ਹਲਥੇ ਚ ਪਗਡੀ ਦੀ ਧੈਂਟੀ ਬਜਾਂਦੇ-ਬਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਪਨੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨਮਾ ਭਜਨ ਗਾਂਦੇ-ਗਾਂਦੇ ਟੋਲਿਅਂ ਚ ਬਜ਼ੇ ਦੇ ਏਹ ਜੰਗਮ ਜਿਸਲੈ ਲੋਕੋਂ ਦੇ ਦੋਆਜੋਂ ਚ ਪੁਜਦੇ ਨ ਤਾਂ ਲੋਕ (ਮਰਦ, ਜਨਾਨਿਆਂ, ਬਚੇ) ਇੰਦੇ ਗੀਤਾਂ ਕਨੈ ਤ੍ਰਸ ਹੋਂਦੇ ਹੋਈ ਤਨੇਂਗੀ ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਆਟਾ-ਚੌਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੇ ਨ। ਤੁੰਦਾ ਵਿਖਵਾਸ ਏ ਜੇ ਤਨੇਂਗੀ ਕਿਸਾ ਦਿਤੇ ਬਾਗੈਰ ਜਾਨ ਦੇਨੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਨਰਾਜਗੀ ਪਲਲੈ ਪਾਨੀ। ਇਸ ਥਮਾਂ ਸਾਫ ਹੋਈ ਜੰਦਾ ਏ ਜੇ ਫੁਗਰ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਾਜਾ ਦਾ ਥਾਹਰ ਸਿਰਮੌਰ ਏ।

ਸ਼ਿਵਪ੍ਰਾਜਾ ਦੇ ਕਨੈ-ਕਨੈ ਗੈ ਸ਼ਕਤਿ ਪ੍ਰਾਜਾ ਨੈ ਬੀ ਇਤਥੋਂ ਅਪਨਾ ਘਟਟ ਥਾਹਰ ਨੇਈ ਏ ਬਨਾਏ ਦਾ। ਮਾਂ ਦੁਰਾ ਦੇ ਨਰਾਤੇ ਸਾਲਲੈ ਚ ਦੌੰ ਬਾਰੀ ਔਂਦੇ ਨ। ਕਦੇਂ ਅਟਠ ਤੇ ਕਦੇਂ ਨੈ। ਇਕ ਬਾਰੀ ਚੇਤਰ ਬਸਾਖ ਤੇ ਛੋਂ ਮਹੀਨੇਂ ਦੇ ਬਾਦ ਅਸਸੂ-ਕਰਤੇ ਚ। ਪੈਹਲੇ ਨਰਾਤੇ ਕੋਲਾ ਪੈਹਲੇ ਦਿਨ ਸਨਾਤਨੀ ਲੋਕ ਅਪਨੇ ਘਰੋਂ ਗੀ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਕਰਿਯੈ ਪਵਿਤਰ ਕਰਦੇ ਨ। ਪੈਹਲੇ ਨਰਾਤੇ ਗੀ ਪ੍ਰਾਜਾ ਆਹਲੇ ਥਾਹਰ ਸੁਚੇ ਲੇਤਰੈ ਦੀ ਕਵਾਰੀ ਚ ਜੌ ਰਾਹਿਯੈ ਤਨੇਂਗੀ ਭੂਫ ਧਖਾਇਯੈ ਬਰਹੰਕਡੀ ਦੇ ਪੱਤਰੋਂ ਕਨੈ ਖਟਟੀ ਓਡੇ ਨ। ਫਹੀ ਰੋਜ ਸੁਚੇ ਪਾਨੀ ਦਾ ਛਡਕਾਂ ਕਰਾਇਯੈ ਤਥੋਂ ਭੂਫ ਧਖਾਂਦੇ ਨ ਤੇ ਧ੍ਰੋਏ ਦੀ ਜੋਤ ਬਾਲਦੇ ਨ। ਤ੍ਰੀਧੇ ਜਾਂ ਚੌਤੇ ਨਰਾਤੇ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਜਿਸਲੈ ਓਹ ਜੌ ਜਮਿਵੈ ਬਾਹਰ ਆਈ ਜਾਂਦੇ ਨ ਤਾਂ ਤਨੇਂਗੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪਰਸਾਦ-ਕਿਰਪਾ ਸਮਝਿਯੈ ਤੁੰਦੇ ਖੀਰਲੇ ਨਰਾਤੇ ਤਕ ਬਦਸ਼ੂਰ ਪ੍ਰਾਜਾ ਕਰਦੇ ਰੱਹਿੰਦੇ ਨ ਤੇ ਖੀਰਲੇ ਨਰਾਤੈ ਆਹਲੇ ਦਿਨ ਜਾਮੋਂ ਦਿਵੇਂ ਸ਼ਾਕੋਂ ਚ ਕਿਸਾ ਮਾਤਾ ਤੁਪਰ ਚਦਾਂਦੇ ਨ ਤੇ ਕਿਸਾ ਕੰਜਕਾਂ ਪ੍ਰਾਜਦੇ ਮੌਕੈ ਪਰਸਾਦ ਕਨੈ ਕੰਜਕੋਂ ਗੀ ਬੀ ਦਿੰਦੇ ਨ। ਕੇਈ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਨਰਾਤੋਂ ਚ ਮਾਤਾ ਦੇ ਬੰਦ ਰਖਦੇ ਨ, ਜਾਦ ਕੇ ਕੇਈ ਸਿਰਫ ਖੀਰਲੇ ਤ੍ਰੀਂ ਜਾਂ ਦੌੰ ਨਰਾਤੋਂ ਗੀ ਬੰਦ ਰਕਿਖਿਯੈ ਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਕੰਜਕਾਂ ਪ੍ਰਾਜੀ ਓਡੇ ਨ। ਗ੍ਰਾਏਂ-ਪਿਛੋਂ ਚ (ਕੁਆਰੀ) ਕੁਡਿਆਂ ਸਾਰੇ ਨਰਾਤੋਂ ਚ ਬੰਦ ਰਖਦਿਆਂ ਨ। ਮਾਤਾ ਦਿਵਾਂ ਮੂਰਤਾਂ ਬਨਾਇਯੈ ਕੰਥਾ ਤੁਪਰ ਥਾਪਿਯੈ ਤੰਦੀ ਪ੍ਰਾਜਾ ॥ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤਿ 95-96/7

करदियां न ते खीरले दिन उसी परबाही दिंदियां न। केई लोक नरातें च आपूं दुर्गा सप्तशती दा पाठ करदे न ते केई पंडतें कोला सधारण जां संपुट पाठ करोआंदे न ते खीरले दिन हवन करियै ते कंजकां पूजियै संदोख बुझदे न। नरातें दे अलावा बी लोक इस धरती पर माता दी बड़ी किरपा बुझदे न। हर मंगलवार आहले दिन माता दी पूजा करदे ते कंजकां पूजदे न। उस दिन मास खाने ते शराब पीने दा बी परहेज कीता जंदा ऐ।

अस दिक्खने आं जे डुगगर धरती उप्पर केई प्रसिद्ध शक्ति दे मंदर न जिंदे च मां बैश्णो देवी दी पवित्र गुफा जिसदे अंदर महाकाली, महा सरस्वती ते महा लक्ष्मी दियां प्रतीक वै पिंडियां न जिंदे दर्शनें आस्तै लक्खां जातरी सारे भारत थमां ते किश बदेशें थमां बी आँदे न। सन् 1988 च माता बैश्णो देवी श्राईन बोर्ड दा गठन होई जाने कनै जातरियें आस्तै केई स्थूलतां ते सुबधां होई जाने कनै जातरियें दी तदाद हर साल बध्दी जा करदी ऐ। इयां गै बाहवे आहली माता, ज्वाला माता, चंडी माता, ब्रजेश्वरी माता, आशापूर्णी माता, नैना देवी बगैरा किने गै होर शक्ति पीठ इस धरती पर बराजमान न। शिव दा अर्धनारीश्वर रूप शिव ते शक्ति दे समन्वय रूप दा प्रतीक ऐ। इस्सै धरती दी संस्कृति दी एह बशेशता ऐ जे इत्थें शिव भगवान् दी शक्ति पार्वती (उमा) बी नदी रूप च (देवका नदी) चन्हां कनै मिलने तक इस धरती दे माहनुएं दा उपकार करदी चलदी ऐ। उत्तर बैहनी नां दे ग्रां कोल पुजियै जिसलै एह उत्तर पासै मूँह करियै बगन लगदी ऐ तां इस दा नां उत्तर बैहनी पेई जंदा ऐ।

जियां के पैहले सफें च बी जिकर कीता गेदा ऐ जे डुगगर धरती दे लोक बहु देव पूजक होने करी पूजा-राधना दे बारे च समन्वयवादी भावना रखदे न। इयै डुगगर संस्कृति दी प्रमुख बशेशता ऐ। पैहलें बी जिकर कीता गेदा ऐ जे डुगगर च माता शक्ति दी पूजा लोकें दे जीवन कनै इनी नजदीकी कनै जुडी गेदी ऐ जे उन कुतै-कुतै लोक-देवी दा रूप लेई लेदा ऐ। इसदे अलावा साढे किश ध्यार बी शक्ति पूजा दे प्रतीक न। इंदे च दयाली, लोहड़ी, गोपाष्ठमी ते द्रुब्भड़ी बगैरा न।

नाग पूजा बी डुगगर च इनी प्रचलत ते लोक जीवन कनै जुडी गेदी ऐ

जे उन बी लोक-देवता दे पूजन दा रूप लेई लेदा ऐ। इत्थें नाग देवता, शेषनाग ते बासक नाग दौनीं दा प्रतिनिधित्व करदा ऐ। पर आस्ता-आस्ता एह दोए रूप लोक-जीवन कनै रची-पची जाने करी अपने नां कनै सीमत होई जंदे न। जद के नाग देवता दा नां खूब प्रचलत रौंहदा ऐ ते इयै सधारण नां लोक-देवता बनियै पूजेआ जंदा ऐ। शेषनाग सिर्फ डुगगर दे लोकें बाहें च पाए दे (मर्द-जननायिं) सुने जां चांदी दे नैत्तें च ते कनैं पाई दियें नैत्तियें तक गै सीमत ऐ ते नैत्त चौदेआ आहले दिन गै पूजेआ जंदा ऐ जदके बासक नाग अपने ग्याहरें उपनाएं कनै भद्रवाह दे लाके च लोकें दी पूजा-राधना दा केंद्र बने दा ऐ। भद्रवाह ते इसदे आलै-दुआलै इसदे बाकायदा बशाल मंदर दिक्खियै ते स्योज धारा दे कोल बासकुंड (झील) दिक्खियै एह अंदाजा लाना सैहल ऐ जे कुसै जमाने च इस प्रदेश च नाग संस्कृति अपनी पूरी बुलंदी उप्पर ही। बासुकि पुराण च राजा बासक नाग ते उसदी परजा दे बारे च बिस्तृत ब्याख्या मिलदी ऐ। सप्राट हर्षबद्र्धन दा संस्कृत नाटक नागानंद दा परिवेश बी भद्रवाह दा गै लाका ऐ। इस नाटक च गरुड़ द्वारा रोज नागें गी मारी-मारियै खाने ते शंखचूड़ नां दे नाग दी बारी आहले दिन उसदा ते उसदी माऊ दा रोन-करलद्द सुनियै जीमूत बाहन नां दे गंधर्व राजकुमार द्वारा उसदे थाहर अपनी बली देने आस्तै त्यार होई जाने ते गरुड़ द्वारा उसी नाग समझियै नोची-नोची खंदे मैकै पन्छानियै पछताने ते उसी मां दुर्गा दी किरपा कनै जींदा करी लैने दी कहानी बर्णत ऐ। चौथी सदी च स्थापत होए दे शुद्ध महादेव दे कोल खडेरे दे लोहे दे खंभे उपर खुदे दे लेख च बी इक नाग राजे दा जिकर ऐ।

अस दिक्खने आं जे डुगगर प्रदेश दे ख'लके लाके च नाग देवता देव रूप च बी पूजेआ जंदा ऐ ते लोक देवता दे रूप च बी। जिसलै लोक अपने घर-कोठे ती नैह रक्खने दा म्हूरत करदे न तां वास्तु पूजा करदे मैकै प्रस्तावत घरे दे ईशान कोण च गै फुट्ट गत्त कडिड्यै उस च इक गड़बा रक्खियै उस च चांदी दा नाग रखदे न ते उसदी बिधिवत पूजा करने दे परैत्त गै घर बनाने दा अगला कम्म पैआ जंदा ऐ। मकान बनी जाने दे बा'द बी उस बिच्च नाग देवते दे बास दी भावना मनियै लोक अपनी ग्रिस्ती बसांदे न। खास करियै ग्राएं बिच्च ते इस बारे

ਲੋਕੋਂ ਦਾ ਪਕਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਇਸੈ ਲੇਈ ਓਹ ਤਾਰ-ਬਾਰੋਂ ਖਾਸ ਕਰਿਯੈ ਜੇਠੇ ਤਾਰ ਆਲੇ ਦਿਨ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦਲਹਸ਼ੀ ਚ ਫੁਲਲ-ਗੁਡ ਪਾਇਥੈ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਡੀ ਦਿੰਦੇ ਨ। ਇਥਾਂ ਗੈ ਸਾਲਲੈ ਚ ਇਕ ਬਾਰੀ ਜਿਸਲੈ ਨਾਗ ਪੱਚਮੀਂ ਦਾ ਧਧਾਰ ਆਂਦਾ ਏ ਤਾਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪੈਹਲੋਂ ਲੋਕ ਅਪਨੇ-ਅਪਨੇ ਘਰੋਂ ਗੀ ਪੂਰੀ ਚਾਲਲੀ ਸਾਫ-ਸੁਧਾਰ ਕਰਦੇ ਨ, ਜੇ ਘਰੈ ਚ ਗੈ ਮੈਂ ਸ੍ਰੂੰ ਦੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਤਸਦਾ ਦੁਦਥ-ਦੇਹੀਂ ਸੁਚਾ ਰਖਦੇ ਨ ਤੇ ਨਾਗ ਪੱਚਮੀਂ ਆਲੇ ਦਿਨ ਘਰੈ ਦਾ ਬਜੁਰਗ (ਕੁਤੈ ਮਰਦ ਤੇ ਕੁਤੈ ਜਨਾਨੀ) ਭਿੰਨ ਦੇਇਥੈ ਚੌਲੋਂ ਦੇ ਆਟੇ ਤੇ ਘਾਓਏ ਕਨੈ ਕੰਧਾ ਤੱਥ ਨਾਗ ਲਿਖਦਾ ਏ। ਤੇ ਫ਼ਹੀਂ ਮੰਹੇਰੀ ਤੇ ਖੀਰ ਬਨਾਇਥੈ ਗੈ ਆਪੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਨ।

ਨਾਗ ਪ੍ਰਯਾ ਦ੍ਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਬੀ ਝੁਗਗ ਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਏ। ਓਹ ਏ -ਬਾਂ, ਖੂਹ ਪਨਾਸ ਬਗੈਰਾ ਦੇ ਕੰਢੈ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਿਯੈ ਤਸੀ ਪ੍ਰਯਾ ਦ੍ਰੈਹਨਾ। ਕੀ ਜੇ ਝੁਗਗ ਚ ਨਾਗ ਗੀ ਕਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਮਨਿਧੈ ਪ੍ਰਯਾ ਜਂਦਾ ਏ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਏ ਜੇ ਤਸੀ ਪ੍ਰਯਨੇ ਕਨੈ ਪਨਾਸੋਂ ਚ ਸੀਰ ਚਲਦੀ ਰੌਹਦੀ ਏ, ਓਹ ਕਦੋਂ ਨੈਈ ਸੁਕਦੀ। ਕੇਈ ਲੋਕੋਂ ਦਾ ਆਕਖਨਾ ਏ ਜੇ ਜਿਸਲੈ ਬਾਂ-ਸ੍ਰੂੰ ਬਗੈਰਾ ਖੋਦੋ ਤਾਂ ਤੰਦੀ ਸੀਰ ਕੁਝਨੇ ਆਲੀ ਜਾਂਗ ਕਦੋਂ-ਕਦੋਂ ਨਾਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਏਹ ਚੰਗੀ ਸੀਰ ਕੁਝਨੇ ਦਾ ਲਕਖਨ ਏ।

ਤੱਥ ਕੀਤੀ ਦੀ ਚੰਚਾ ਕੋਲਾ ਸਾਫ ਹੋਈ ਜਂਦਾ ਏ ਜੇ ਨਾਗ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਨੈ ਸਾਡੀ ਵੈਦਕ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਕਨੈ ਕਿਸ ਚਾਲਲੀ ਗ੍ਰੂਹਾ ਰਿਸਤਾ ਬਨਾਇਥੈ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਕਰੀ ਲੇਦਾ ਏ। ਏਹ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਵੈਦਕ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਨੀ ਗੇਦੀ ਏ ਤੇ ਇਥਾਂ ਝੁਗਗ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਨੈ ਇਸ ਸੈਹ੍ਯੋਗ ਕਨੈ ਅਪਨਾ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਹੋਰ ਮਤਾ ਪੁਸ਼ਟ ਤੇ ਸਮ੃ੜਕ ਕਰੀ ਲੇਦਾ ਏ। ਇਸ ਚੰਚਾ ਦੀ ਲੋਈ ਚ ਏਹ ਤੱਥ ਬੀ ਸਪ਼ਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜਂਦਾ ਏ ਜੇ ਝੁਗਗ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਤਕ ਚੇਤਨਾ ਚ ਧਰਮ ਨੈ ਮ੍ਹੇਸ਼ਾਂ ਅਪਨਾ ਅਧਿਪਤਿ ਬਨਾਈ ਰਕਖੇਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੇ ਦ੍ਰਾਏ ਮਹਤਵ ਆਲੇ ਰੂਪ ਦੇ ਕਿਲਾਸ ਦੇ ਕਨੈ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੇ ਦ੍ਰਾਏ ਮਹਤਵਪੂਰ੍ਣ ਪਕਖੋਂ ਗੀ ਬੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਦਾ ਗੇਆ। ਫ਼ਹੀਂ ਤਸ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਚ ਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮ੍ਹੇਸ਼ਾਂ ਸਾਤਿਕ ਭਾਵ ਦੀ ਗੈ ਰੇਹੀ। ਭੋਗਵਾਦੀ ਪਚਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਆਲਾ ਲੇਖਾ ਰੋਮਾਂਸ ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਪਕਖ ਮ੍ਹੇਸ਼ਾਂ ਗੈਨ ਗੈ ਰੇਹਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੇ ਏਹ ਰੂਪ ਨ :-

1. ਸਥਾਪਤਕਲਾ (ਵਾਸਤੁਕਲਾ)
2. ਮੂਰਿਕਲਾ
3. ਚਿਤਰਕਲਾ ਤੇ
4. ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ।

1. ਸਥਾਪਤਕਲਾ - ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਬਕਾਸ ਇਨੋ ਚੌਂ ਭੇਦੇ ਚ ਹੋਆ - (ਕ) ਮੰਦਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੁਕਲਾ, (ਖ) ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਵਾਸਤੁਕਲਾ, (ਗ) ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੁਕਲਾ ਤੇ (ਘ) ਮਸਜਦ-ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ, ਚੰਚ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੁਕਲਾ :-

(ਕ) ਮੰਦਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੁਕਲਾ :- ਥਲੋਰਾ ਦੇਹਰਾ ਤੇ ਦੇਵੀ ਮੰਦਰ, ਪੁੰਛ ਦਾ ਬੁਝਾ ਅਮਰਨਾਥ ਮੰਦਰ, ਸੁਦੁਧ ਮਹਾਦੇਵ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ, ਕਿਰਮਿਚੀ ਪੁਰਮੰਡਲ, ਐਰਵਾਂ, ਬਾਬੈਰ, ਬਲੌਰ ਤੇ ਬੈਜਨਾਥ (ਚੰਬਾ ਪਾਲਮਪੁਰ) ਬਗੈਰਾ ਦੇ ਸ਼ਿਵਮੰਦਰ, ਰਿਯਾਸੀ ਦਾ ਰਾਧਾਕ੃਷ਣ ਮੰਦਰ, ਸੁਕਰਾਲਾ ਦੇਵੀ, ਬਾਲਸੁੰਦਰੀ ਦੇਵੀ (ਨਗਰੀ-ਪਡੋਲ) ਬਸੋਹਲੀ ਦੇ ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਵਤੀ ਮੰਦਰ, ਮਹਾਨਪੁਰ ਤੇ ਨਗਰੋਟਾ ਪ੍ਰਥੀਪਾਲ ਦਾ ਸ਼ਿਵਮੰਦਰ, ਜਗਦੰਬਾ ਮੰਦਰ (ਮਹਾਨਪੁਰ) ਬ੍ਰਜੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਮੰਦਰ, ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਮੰਦਰ, ਚਿੰਤਪੂਰਣੀ ਦੇਵੀ, ਨੈਨਾ ਦੇਵੀ (ਮਹਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਬਗੈਰਾ ਦੁਆਂ ਮੰਦਰ। ਇੰਦੇ ਚ ਕਿਰਮਿਚੀ, ਐਰਵਾਂ ਤੇ ਬਲੌਰ ਦੇ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਇੰਡੋਆਰੰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਮੰਦਰ ਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮਿਨਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨ। ਸ਼ਵੋ ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਹੁੰਦੇ ਮਤਾਬਕ ਬਲੌਰ ਤੇ ਕਿਰਮਿਚੀ ਦੇ ਮੰਦਰੋਂ ਤੱਥ ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਲਿੰਗਰਾਜ ਮੰਦਰ ਦੀ ਵਾਸਤੁਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏ। ਜਿਤੇਂ ਤਕ ਮਿਨਤ ਸ਼ੈਲੀ ਆਲੇ ਮੰਦਰੋਂ ਦੀ ਵਾਸਤੁਕਲਾ ਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਏ, ਇਸਦੇ ਬਾਰੇ ਚ ਏਹ ਤੱਥ ਸਪ਼ਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜਂਦਾ ਏ ਜੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚ ਬੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਗੈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਤਤਵ ਰੇਹੀ ਹੋਗ, ਏਸਾ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਏ।

ਤਸ ਜਮਾਨੇ ਚ ਸੀਮਤ ਆਵਾ-ਗਮਨ ਦੇ ਸਾਥਨੋਂ ਦੇ ਬਾਬਜੂਦ ਬੀ ਝੁਗਗ ਦੇ ਵਾਸਤੁਕਾਰੋਂ ਬਾਹਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੇਇਥੈ ਤਸੀ ਅਪਨੇ ਅੰਦਰ ਪਚਾਇਥੈ ਅਪਨੀ ਮੌਲਕਤਾ ਦਾ ਬਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਗ ਤਾਂ ਗੈ ਇਥੈ ਨੇਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਦ੍ਭੁਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰੋਂ ਦਾ ਬਕਾਸ ਕਰੀ ਸਕੇ ਹੋਂਗਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਚ ਕੁਸੈ ਬੀ ਸ਼ਕਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨੈਈ ਏ।

(ਖ) ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕਲਾ (Fortification) :- ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਸਤੁਕਲਾ ਬੀ ਝੁਗਗ ਸੰਸਕ੍ਰਤ ਦੇ ਬਕਾਸ ਲੇਈ ਅਪਨਾ ਮਹਤਵ ਆਲਾ ਧੋਗਦਾਨ ਦੇਨੇ ਆਲੀ ਸਿਦੁਧ ਹੋਈ ਏ। ਇਸ ਕਲਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚ ਝੁਗਗ ਦੇ ਵਾਸਤੁਕਾਰੋਂ ਦੀ ਮੌਲਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਰਾਹਨੇ ਜੋਗ ਏ। ਭਾਏ ਪੁੰਛ ਦਾ ਕਿਲਾ ਹੋਏ, ਭਾਏ ਰਜੌਰੀ ਦਾ, ਭਾਏ ਰਿਯਾਸੀ ਦਾ ਕਿਲਾ, ਭਾਏ ਗਜਪਤ ਦਾ, ਭਾਏ ਬਾਹਵੇ ਦਾ, ਬਲੌਰ ਦਾ, ਭਾਏ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਸ਼ਾਲ ਮ੍ਹੈਰਗਦ ਦਾ ਕਿਲਾ ਹੋਏ, ਸਭ ਜਗਹਾਂ ਪਰ ਝੁਗਗ ਦੇ ਵਾਸਤੁਕਾਰੋਂ ਅਪਨੀ ਸਥਾਪਤਕਲਾ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ

कमाल दस्से दे ऐ। दर-असल किला-निर्माण दी वास्तुकला प्राचीन काल च सब थमां पचीदी ते कठन होंदी ही की जे उस जमाने च लड़ाइयां माकूल जगहें पर राजनीति दे अनुसार बनाए गेदे किलें दे सहारे कनै गै कीतियां जंदियां हियां।

(ग) प्रसाद नर्माण स्थापत्यकला :- इस संदर्भ च अस पुंछ, जम्मू, चैनैहनी, उधमपुर, रामनगर, जसरोटा ते बसोहली दे मैहलें गी सूचीबद्ध करी सकने आं। इंदे च बी रामनगर, जम्मू बसोहली ते जसरोटे दे मैहल काबले जिकर न। इंदी नर्माण कला बी डुग्गर दे वास्तुकरें दी मौलकता दी मूँह बोलदी गुआही ऐ ते इंदे भितीचित्तर इस कला उपर सुन्ने पर सुहागे दा कम्म करदे न। म्हानपुर, मानसर, परमंडल दियां धर्मशालां बगैरा भवन बी इस श्रेणी च गनाए जाई सकदे न। अंबा रां, अखनूर ते बबौर दे खंडहर बी डुग्गर च प्राचीन काल च उन्नत वास्तुकला दे गुआह न। कने इंदे (पैहले दाँ दे) माध्यम कने अस हड्पा कालीन संस्कृति दे बारे च बी किश-किश सूतर पकड़ी सकने आं, जिस कने डुग्गर संस्कृति दी प्राचीनता बी सिद्ध होने च मदद मिलदी ऐ। इत्थें एह तत्थ बी साफ ऐ जे स्थापत्यकला दे इन्हें त्रौनीं रूपें च धर्म आला पक्ख प्रमुख होने करी भारती संस्कृति दी अंग डुग्गर संस्कृति दी आत्मा बी धर्म गै ऐ।

(घ) मसजद, चर्च, गुरुदुआरा नर्माण वास्तुकला:- डुग्गर च इस वास्तुकला दा रंभ भारत च मुगलें अंगरेजें ते सिक्ख धर्म दे प्रचार कने होआ। रजौरी दे लाके च जामा मसजद, थन्ना मंडी दी सरांS, चिंगस दी किलानुमास सरांS, नगाली साहब पुंछ दा गुरुदुआरा, भद्रवाह दी जामामसजद ते होर केई मसजदां ते मकबरे बी काबले जिकर न।

2. मूर्तिकला :- डुग्गर दी समन्वयात्मक संस्कृति गी बिकसत करनै च इत्थुआं दी मूर्तिकला ने बी अपना बे-मसाल योगदान दित्ता ऐ ते अगें बी लगातार दिंदी रौहग। इस संदर्भ च सब थमां पैहलें भद्रवाह दे नाग मंदर दियें दाँ मूर्तियें दा जिकर करना मनासब रौहग।

काले पत्थर (स्थानी) दियें इन्हें आदम कद्द नाग मूर्तियें दी नर्माण कला गी दिक्खियै अज्ज बड्डे थमां बड्डा मूर्तिकार बी अपने मूँहे च औंगल पाइयै

मिट-मिट दिक्खने गी मजबूर होई जंदा ऐ। इंदे कोल जाइयै इनेंगी गंभीरता कने दिक्खने दे बाद बी इयै सेही होंदा ऐ जे इनेंगी कुसै हथ्यै कने छूहता तक बी नेई ऐ। भद्रवाह दे गाठा नां आले थाहर ते उस लाके च होरनी केइयें थाहरें नाग मूर्तियां मंदरें च, देहरियें च स्थापत न पर इनें मूर्तियें दा कुसै कनै मकाबला नेई कित्ता जाई सकदा। एह गल्ल सच्च ऐ जे इंदा नर्माण स्थानी मूर्तिकरें गै कित्ता होग तां एह अनुमान बी असानी कने लाया जाई सकदा ऐ जे कदीमी जमाने च इस लाके च मूर्तिकला परबान चढ़ी दी ही।

इनें मूर्तियें आला लेखा गै काले (स्थानी) पत्थर दी नंदी गण दी मूर्ति रामकोट दे शिव मंदर दे बाहर स्थापत ऐ। इस दे नर्माता मूर्तिकार ने बी अपने हुनर दा कमाल दस्से दा ऐ। इयां गै किरमिची च शिव मूर्तियां, अंबारां च खुदाई दे बाद मिली दियां शिव ते सूरज दियां त्रौं-त्रौं सिरें आलियां मूर्तियां (डॉ फेबरी दे मताबक एह मूर्तियां ते अंबा रां च खुदाई करने कने मिली दियां होर बी चीजां 700 ईं पूँ कोला बी पराने समें दियां न), बलौर दे शिव मंदर दे अंदर काले पत्थर दियां शिव-पार्वती दियां मूर्तियां, बबौर दे देवी मंदर दे प्रधान सतंभ उपर उक्करी दी मगरमच्छ उपर सुआर गंगा माता दी मूर्ति, बसोहली दे कोल रावी दे कंडै विश्वकर्मा, शिव, विष्णु, हनुमान बगैरा दियां मूर्तियां, सुद्धमहादेव मंदर च शिव-पार्वती दियां मूर्तियां, बलौर तसील दे ग्रां कल्याल दे कोल बनी नां दे थाहर काले पत्थर दियां शिव-पार्वती दियां बशाल मूर्तियां बगैरा प्राचीन डुग्गर दे वास्तुकला दे माहर कलाकरें दी कला-कुशलता दा सुन्हाकड़ा नमूना पेश करदियां न। इयां गै चंबे (हिं प्र०) दे इक मंदर च विष्णु दी अष्टधातु दी मूर्ति बी दुनिया-भर दियें अद्भुत मूर्तियें चा इक ऐ।

इंदे अलावा सधारण शैली दियां मूर्तियां बी डोगरी संभाग च केइयें थाहरें च मिलदियां न। इंदे च झिड़ी च बावा जित्तो ते बूआ कौड़ी दियां मूर्तियां, गूल-गलाबगढ़ च घोड़ें दियां मूर्तियां, टिक्करी ग्रां च गुग्गा चुहान ते उसदे साथियें दियां घोड़ें पर सुआर मूर्तियां बगैरा काबले जिकर न। इयां तलाएं बगैरा पन्यासें दे कंडै जड़े दे पत्थरें उपर उक्करी दियां मूर्तियां बी मूर्तिकला दी इक शैली दा नमूना पेश करदियां न। इंदे च राम ब्याह, राम-रावण युद्ध, कृष्ण रास लीला,

प्रेमी-प्रेमका दा रोमांस, पालकियें च बैठी दियां नमियां छोई दियां कुड़ियां ते उंदे कन्ने जनेहार ते बाजे आले बगैरा नेकां किसमें दे नमूने दे दर्शन होंदे न। इनें सबनों दे मिले-जुले रूप गी जिसलै इक धरातल उपर परखने अं तां इंदे च बी डुगर संस्कृति दे समन्वयात्मक रूप दे गै दर्शन होंदे न।

मूर्तिकला दी शैली भाएं अज्ज दे बदलदे हालात दे मताबक अनेक रूप लेई बैठी दी ऐ ते अग्गें होर बी मते प्रयोग होआ करदे न पर उंदे च बी असेंगी डुगर दी समन्वयात्मक संस्कृति दे गै दर्शन होंदे न। असें जम्मू दे कोल बीरपुर ग्रां दे गभरु रवि सिंह उपर काफी मान ऐ, जिन जांबूलोचन, विकृम सिंह, मियां डीडो ते म्हातमा गांधी दियां मूर्तियां त्यार कीतियां न जेहड़ियां अज्ज रणबीरेश्वर मंदर चौक, विक्रम चौक, अंबफला चौक ते सतवारी चौक दी शोभा बधास करदियां न।

(3) चित्तर कला :- डुगर संस्कृति दा एह अति महत्त्व आला अंग बी धर्म दे आश्रय च गै जम्मेआ पलेआ। एह कला इस धरती उपर इनें दाँ रूपें च बिकसत होंदी गेई ते परबान बी चढ़दी गेई। कला दे एह दाँ रूप न - (1) भित्ती चित्तर (Wall Paintings) (2) सूक्ष्म चित्तर (Miniature Paintings)

(1) भित्ती चित्तर :- भित्ती चित्तर दे बे-मसाल नमूने असेंगी जम्मू शैहर दे परानी मंडी दे राम मंदर, बिल्लू दा मंदर, (पंजतीर्थी), रानी कलहूरी दे मंदर, रामनगर दे रंग मैहल, शीश मैहल, बसोहली दे मैहलें च ते जसरोटे दे मैहलें च मिलदे न।

(2) सूक्ष्म चित्तर :- एह चित्तरकला मुक्ख रूप कन्ने प्हाड़ी चित्तरकला दे नां कन्नै मशहूर ऐ, पर बाद च एह इनें त्रौं हिस्सें च बंडोई जंदी ऐ - (1) कांगड़ा कलम, (2) बसोहली कलम ते (3) जम्मू कलम।

इंदे च कांगड़ा कलम ते बसोहली कलम ने चित्तरकला दे नमें इतिहास दा नर्माण किते दा ऐ ते सारी दुनियां च अपना नां कमाए दा ऐ। एम. ऐस. रंधावा, कुमार स्वामी, आर्चर, खंडेलवाल, हैवल ते मूरक्राफ्ट बगैरा केइयें विद्वानें प्हाड़ी

चित्तरकला दा गंभीर अध्ययन करियै इंदे उपर अपनी प्रतिक्रियात्मक कलमां चलाइयां न ते इंदी प्रशंसा बी कीती। कांगड़ा ते बसोहली कलमें दा मुंछ कदूं कोला होआ ? इस बारे च विद्वान इक मत नेई न। इक हवाले दे मताबक बसोहली दे सताहर्मीं सदी राजा किरपाल (1678-1693) ते संग्रामपाल दे राजकाल च बसोहली कलम गी बड़ा प्रोत्साहन मिलेआ हा ते ओह चित्तरकला दे किश बेश कीमती नमूने लेइयै अकबर बादशाह गी भेंट करने आस्तै दिल्ली गेआ हा। किश विद्वानें दा मत ऐ जे बसोहली कलम सताहर्मीं सदी च परबान चढ़ी ही। भानुदत्त द्वारा रचत रस मंजरी दे अधार पर जेहड़ी चित्रावली त्यार कीती गेई ही उसदा इक पूरा सैट्ट जम्मू दी आर्ट गैलरी (मबारक मंडी) च मजूद ऐ। बसोहली, कांगड़ा ते जम्मू कलमें दे होर बी केई नमूने इस आर्ट गैलरी च रक्खे दे न। इयां गै जम्मू दे अमर मैहल म्यूजियम च रक्खी दी प्हाड़ी चित्तरकला शैली दी नलदमयंती चित्तरमाला बड़ी सराहने जोग ऐ।

कांगड़ा ते बसोहली दियें चित्तरकलें च कृष्ण ते राम दे जीवन दे नेकां पक्ख उजागर किते गेदे न। इंदे च बी कृष्ण लीला आला पक्ख होर बी मता अकर्षक ते गुहाड़दार ऐ। रस मंजरी-दियां नायकां राधा ते गोपियां गै न। इंदे अलावा नायक नायका दी मिलने दी तांहग, बजोग दी बेददन ते मिलन दी खुशी, रोह-रोसा ते मनौतियें बगैरा दा चित्रण इनें चित्तरें च जान पाई दिंदा ऐ।

नैनसुख, छुनिया, नरोत्तम जनेह चित्तरकारें भाएं जम्मू कलम च जान फूकने दी मती कोशश कीती पर फही बी ओह बसोहली ते कांगड़े दी कलमें गी मात नेई हे दई सके।

आधुनक दौर च पं संसार चंद ने चित्तरकला गी जम्मू च जिंदा रक्खने आस्तै अनथक मैहनत कीती ते अपनी साधना दे बल कन्नें ओह मशहूरी दी बुलंदी उपर जाई पुजे ते नमे गभरुएं च भूषण केसर, हर्षवर्धन, सुधा सुल्तान, नरेन्द्रपाल सिंह, शमशाद हुसैन बगैरा मशहूर न।

उपर कीती दी चर्चा कोला स्पश्ट ऐ जे चित्तरकला बी मंदरें ते देवस्थानें च जम्मी ते बिकसत होइयै अपने बहु-मुखी आयामी रूप गी अपनाइयै परबान

चढ़ी। दूरे लफजें च समन्वयात्मक रूप कन्ने उभरियै देश-बदेशें च पुज्जी।

(4) संगीत कला :- डुग्गर च भाएं संगीतकला अपना खास ते सुतंतर नां नई बनाई सकी पर फही बी प्हाड़ी राग डुग्गर संस्कृति दा अमुल रल ऐ। इस राग ने भारती संगीत गी जरूर प्रभावत कीता ।

साहित्य सिरजना :- डुग्गर धरती दा एह दुर्भाग्य ऐ जे सिकंदर दे हमले दे बा'द जिसलै मद्र जनपद (उत्तर मद्र चन्हांS कोला जेह्लम तक) दा राजा पोरस हारी गेआ तां मद्र जनपद दा बी बिघटन होई गेआ हा। उसलै पूर्व मद्र (रावी कोला चन्हांS तक) पर उसदे निक्के भ्रां दा राज हा। सिकंदर दा मकाबला करने आस्तै अपने बड़डे भ्राऊ दा साथ नई देने कन्ने खीरं च ओह बी सिकंदर कोला हारी गेआ हा। उसदे किश चिरै बा'द भाएं एह सारा प्रदेश-नवगठत मगध सप्राट चंद्रगुप्त दे साम्राज्य दा अंग बनी गेआ हा, पर इसदा मद्र जनपद दे रूप च जिसदी राजधानी शाकल (स्यालकोट) ही, अपना बक्खरा अस्तित्व मुहाई बैठा हा।

जिस प्रदेश च उद्दालक अरुणि, पांचाल राजा अश्वपति, मेघातिथि जनेह दार्शनके ते विद्वानें अपना सिक्का जमाए दा हा ते पाणिनि जनेह व्याकरणकार ने इस धरती दी पैदल जातरा करियै इथ्युआं दी आम बोलचाल दी भाशा संस्कृत दा अध्ययन करियै अपने व्याकरण ग्रैंथ अष्टाध्यायी आस्तै समगरी ते उदाहरण किठे करियै अपने आप गी माला-माल समझेआ हा, जिसदी राजधानी स्यालकोट उच्चकोटि दे ते चरित्रवान अध्यापकें लई मशहूर ही ते जिसदे पड़ोसी राज्य तक्षशिला ने अपने तक्षशिला विश्वविद्यालय दे कारण मद्रजनपद समेत आसे-पासे दे सारे राजें गी साक्षर करियै दुनिया च अपना नां कमाए दा हा, उसदी अपनी बक्खरी पन्छान खतम होई जानी इस प्रदेश आस्तै बड़ी बड़डी त्रासदी ही। फही चरजै आली गल्ल एह ऐ जे एह त्रासदी सदियें तक रेही, कीजे इत्थे साहित्य सिरजना दे खेतर च बिल्कुल बौहरान ते अवसान आई जाने करी इयै आक्रमेआ जाई सकदा ऐ जे इस धरती गी पता नई कोई शाप गै लगी गेआ हा।

पर फही जम्मू दे राजा रणजीत देव दे राज्यकाल (ठाहर्मीं सदी उत्तरार्द्ध) च भइडू नबासी कवि दत्तू (दत्त कवि) ने डोगरी (उपलब्ध सिर्फ दो पद), संस्कृत ते ब्रजभाशा (हिंदी) च 13 रचनां रचियै इस धरती दी उस फटकार जां शाप गी दूर कीता हा। कवि दत्तू दे बा'द ते फह आस्ता-आस्ता साहित्य रचना दा सिलसला इस धरती पर चली पेआ। भाएं उनें डोगरी च कोई-कोई गै पद रचेआ पर ब्रजभाशा बिच्च ते साहित्य रचना बाकायदा होंदी गै रेही। गंगा राम, रामधन, त्रिलोचन, मतिराम बगैरा केई कवि होए जिनें मुक्ख रूप कन्ने ब्रजभाशा बिच्च काव्य रचना कीती, हां गंगा राम ते रामधन दे डोगरी च रचे दे किश पद बी मिलदे न। समां बीतदा गेआ ते फही आई गेई उन्नर्मीं सदी जिसदे उत्तरार्द्ध च (1856-1886) महाराज रणबीर सिंह दे जम्मू दा राजा बनने करी भारती संस्कृति गी प्रोत्साहन मिलने करी डुग्गर संस्कृति फलन-फुल्लन लगी। महाराजा ने भाएं मुक्ख रूप कन्ने संस्कृत दी पढ़ाई आस्तै जम्मू ते उत्तर बैहनी च संस्कृत विद्यालय खो'ल्ले जिंदे च खाने-पीने ते रौहने दा निशुल्क प्रवंध कीता गेआ। इनें विद्यालयें च संस्कृत दे विद्वान पंडत रक्खे गे, जिंदे च रूद्धभानू, श्रीनवास शास्त्री ते पं० नथू राम बड़े मशहूर हे। पर दुखै आली गल्ल एह जे इनें लिखने आस्तै कलम नई चुककी। हां, पैहलें ज्योतिशी विश्वेश्वर ते उंदे बा'द च पं० हरदत्थ होरें अपनियें रचनें दे अनुवाद ते मौलक रचनां देइयै डोगरी भाशा गी सजाया।

देसै दे बाकी हिस्सें च जिसलै सुतंतरता अंदोलन दे जोर पकड़ने कन्नै म्हातमा गांधी ने हिंदी प्रचार आस्तै बी लोकें दा आवाहन कीता तां जम्मू च 1940 च हिंदी साहित्य मंडल दी स्थापना होई। सन् 1944 च डोगरी संस्था दी स्थापना होने कन्ने मते-सारे साधक मां-बोल्ली डोगरी दी सेवा करने पासै प्रेरत होए। किश सिर्फ हिंदी च गै लिखदे रेह ते किश डोगरी ते हिंदी दौनें भाशें च। फही बी डोगरी च लिखने आलें दा काफला मता बड़डा होंदा गेआ। अज्ज तक लखोए दे सारे साहित्य दा गंभीरता कन्ने अध्ययन करने कन्ने इयै परिनाम सामनै औंदा ऐ जे डोगरी साधकें बी अपनी परंपरा गी नभांदे होई डुग्गर संस्कृति दी समन्वयात्मक भावना दी रूह गी बदस्तूर जागरूक रक्खे दा ऐ। इयै गै डुग्गर धरती दे बसनीक

ਤੁੰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਗੈਰ ਭਾਸ਼ੇਂ ਦੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਅਪਨੇ ਲੇਖਨ ਚ ਇਸ ਸਮਾਨਧਾਰਤ ਮਨੁਸਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸੂਟੇਰੈ ਦਾ ਨਭਾਵ ਕਰਿਯੈ ਢੁਗਗਰ ਦਾ ਮਾਨ ਬਧਾਯਾ ਏ।

2. ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ :- ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਕੁਝੇ ਬੀ ਦੇਸੈ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦਾ ਨੰਹ-ਪਥਰ ਹੋਂਦੀ ਏ। ਦੂਏ ਲਫਜ਼ੇਂ ਚ ਪੈਹਲੇਂ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਗੈ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਏ ਤੇ ਉਸ ਦੇਸੈ ਦੇ ਲੋਕੇਂ ਗੀ ਜਾਂਗਲੀ-ਜੀਵਨ ਥਮਾਂ ਬਾਹਰ ਕਿਡਿਫਲੈ ਅਪਨੇ ਘਰ-ਕੋਠੇ ਬਨਾਇਥੈ ਤੇ ਉਨੌਂਗੀ ਲੀਪਾ-ਪੋਚੀ ਕਰਿਯੈ ਤੇ ਸਜਾਈ-ਸੰਵਾਰਿਥੈ ਉਂਦੇ ਚ ਰੌਹਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਦੀ ਏ। ਫਿਲੀ ਉਂਦੀ ਸੋਚ ਜਿਆਂ-ਜਿਆਂ ਹੋਰ ਸੋਹਗੀ, ਸੁਚੀ ਦੇ ਸੌਂਦਰਧ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਂਦੀ ਜਂਦੀ ਏ। ਤੁਂਆਂ-ਤੁਂਆਂ ਗੈ ਉਸਦੇ ਰੈਹਨ-ਸੈਹਨ ਤੇ ਖਾਨ-ਪੀਨ ਤੇ ਰੀਤਿ-ਰਵਾਜ਼ੇਂ ਦਾ ਬੀ ਪਰਿਸ਼ਕਾਰ ਹੋਂਦਾ ਚਲਦਾ ਏ। ਇਥਾਂ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਅਪਨੇ ਕਦਮ ਬਧਾਂਦੀ-ਬਧਾਂਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦਾ ਰੂਪ ਲੇਈ ਲੈਂਦੀ ਏ।

ਇਥੋਂ ਏਹ ਗਲਲ ਬੀ ਧਿਆਨ ਦੇਨੇ ਜੋਗ ਏ ਜੇ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦਾ ਦੂਆ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੰਦ੍ਧ ਨਾਂ 'ਲੋਕ ਵਾਰਤਾ' ਬੀ ਇਕ ਸ਼ਹਾਬੈ ਕਨੈ ਹੋਈ ਸਕਦਾ ਏ। ਫਿਲੀ ਏਹ ਸੁਆਲ ਬੀ ਉਠਦਾ ਏ ਜੇ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਤੇ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਆਪੂ-ਬਿਚੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨ ਤਾਂ ਫਿਲੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦੇ ਥਾਹਰ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਥਾਹਰ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀ ਨੈਈ ਕਰੀ ਲੈਤਾ ਜਂਦਾ ? ਇਸਦੇ ਜਵਾਬ ਚ ਏਹ ਆਕਖੇਅਾ ਜਾਈ ਸਕਦਾ ਏ ਜੇ ਕੀ ਜੇ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਮਤੀ ਤੇ ਤਰਕੀਬਿਲਤਾ ਘਟਟ ਹੋਂਦੀ ਏ। ਦੋਏ ਇਕ-ਦੂਏ ਕੋਲਾ ਬਕਖਰੇ-ਬਕਖਰੇ ਬਟਕ ਨ। ਕੀ ਜੇ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਸਿਦਧਾ ਅਰਥ ਏ ਲੋਕੇਂ ਦੀ ਗਲਲ-ਬਾਤ ਜਦ ਕੇ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਏ ਲੋਕੇਂ ਦੀ ਪਰਿ਷ਕ੍ਰਤ ਤੇ ਸੁਧਰੀ ਦੀ ਸੋਚ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਥਮਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਈ ਜਂਦਾ ਏ ਜੇ ਦੌਨੌਂਦਾ ਦਾ ਅਪਨਾ-ਅਪਨਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਕਨੈ ਬਧਾਕ ਖੇਤਰ ਏ ਤੇ ਦੋਏ ਇਕ-ਦੂਏ ਦਿਯਾਂ ਪੂਰਕ ਬੀ ਨ। ਇਨਾ ਗੈ ਨੈਈ ਇਕ-ਦੂਰੀ ਦੇ ਬਗੈਰ ਇੰਦੇ ਅਸ਼ਿਤਤਵ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬੀ ਸੁਸ਼ਕਲ ਕਨੇ ਕੀਤੀ ਜਾਈ ਸਕਦੀ ਏ। ਜਿਸਲੈ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੈਹਲੁਏਂ ਤੱਥ ਅਸ ਗੰਭੀਰਤਾ ਕਨੈ ਗੈਰ ਕਰਵੈ ਤਾਂ ਕਿਸ ਇਥਾਂ ਸੇਹੀ ਹੋਂਦਾ ਏ ਜੇ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਗੈ ਆਤਮਾ ਏ। ਜਿਆਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਗੈਰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਕੌਈ ਕੀਮਤ ਨੈਈ ਰੌਹਦੀ ਇਥਾਂ ਗੈ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦੇ ਬਗੈਰ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਬੀ ਅਧੂਰੀ ਜਚਦੀ ਏ, ਕੀ ਜੇ ਅਸ ਅਪਨੇ ਸ਼ਰੀਰ ਗੀ ਤੁਸੱਥੈ ਲੈ ਸਜਾਈ-ਸੰਵਾਰੀ ਤੇ ਸਨਹਾਕੜਾ ਬਨਾਈ ਸਕਨੇ ਆਂ ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਤੇ

ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਕਤਿ ਮਜ਼ੂਦ ਹੋਏ।

ਇਸ ਬਚਾਰ ਤੇ ਚੰਚਾ ਦੀ ਲੋਈ ਚ ਜਿਸਲੈ ਅਸ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਤਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚ ਗਲਲ ਕਰਨੇ ਆਂ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਆਲੇ ਸਾਰੇ ਪਕਖ ਆਈ ਜੰਦੇ ਨ। ਓਹ ਨ (i) ਲੋਕ-ਗੀਤ, (ii) ਲੋਕ ਕਥਾਂ, (iii) ਪਰਵ-ਧਾਰ, (iv) ਰੀਤ-ਰਵਾਜ, (v) ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ (vii) ਲੋਕ-ਆਸਥਾਂ (vii) ਖੁਆਨ ਤੇ ਕਹਾਵਤਾਂ, (viii) ਬਝਾਰਤਾਂ (ix) ਲੋਕ-ਨਾਚ (x) ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਤੇ (xi) ਲੋਕ-ਚਿੰਤਰ ਬਗੈਰ। ਇੰਦਾ ਸੰਖਿਤ ਬਧੀਆ ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਏ -

(i) **ਲੋਕ-ਗੀਤ :-** ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਢੁਗਗਰ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੃ਤਕ ਜੀਵਨ ਕੋਲ ਬਡੀ ਸਮ੍ਰਦ੍ਧ ਬਰਾਸਤ ਏ। ਏਹ ਸੁਕਖ ਰੂਪ ਕਨੈ॥ ਕਿਸਮੇਂ ਦੇ ਨ, ਜੇਹਡੇ ਇਸ ਚਾਲਲੀ ਨ -

1. **ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤ :-** ਇੰਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਂਦੇ ਨ ਬਿਹਾਇਆਂ, ਲੋਰਿਆਂ, ਬਧਾਵੇ ਜਾਂ ਬਧਾਈ ਗੀਤ, ਘੋਡਿਆਂ, ਸੁਹਾਗ, ਸਿਟਨਿਆਂ, ਬੋਲਲੀ, ਜਾਗਰਨਾ, ਛੰਦ, ਸੇਹ੍ਰਾ ਲੁਆਹਨੀ ਤੇ ਪਲਲਾ ਗੀਤ।

2. **ਰੂਤੋਂ ਸਰਬਂਧੀ ਗੀਤ :-** ਇੰਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਂਦੇ ਨ - ਵਸਤਾਂ, ਸੋਹਾ, ਬਰਸਾਂਤ, ਦਸਾਈ ਰਿਤ, ਸ਼ਾਲਾ, ਢੋਲਡੂ, ਛਿੰਜਾਂ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਬਗੈਰ।

3. **ਪਰਵ ਗੀਤ :-** ਇੰਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਏਹ ਗੀਤ ਆਂਦੇ ਨ:- ਧਿਆਨ ਗੀਤ, ਨਰਾਤੇ ਗੀਤ, ਥਾਲਾਗੀਤ, ਬਸਾਖੀ, ਫੁੜਭਡੀ, ਬਚਚਦੁਆਹ, ਲੋਹਡੀ, ਕਰਵਾਚੌਥ, ਹੋਲੀ, ਰੁਟਟ ਬਗੈਰ।

4. **ਬਿਨਸਪਤੇ :-** ਸ਼ਿਵ ਮੈਹਮਾ, ਰਾਮ ਬਧਾਹ, ਕ੃਷ਣ ਲੀਲਾ ਸਰਬਂਧੀ ਗੀਤ ਤੇ ਹੋਰ ਬੀ ਅਵਤਾਰੋਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਕ ਦੇਵਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਚ ਗਾਏ ਜਾਨੇ ਆਲੇ ਗੀਤ ਬਗੈਰ।

5. **ਰਸਗੀਤ :-** ਇੰਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਜੋਗ-ਸ਼ਾਂਗਾਰ, ਬਜੋਗ, ਬੀਰ, ਕਰੁਣ, ਹਾਸ਼ਿ ਤੇ ਵਾਤਸਲਾਈ ਰਸ ਆਦਿ ਸਰਬਂਧੀ ਗੀਤ ਆਂਦੇ ਨ।

6. **ਖੇਡ-ਗੀਤ :-** ਇਸ ਤ੍ਰੈਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਵੇਂ ਦੇ ਖੇਡਗੀਤ ਸਥਾਰਣ ਖੇਡ ਗੀਤ ਤੇ ਟੋਕ ਖੇਡ ਗੀਤ ਬਗੈਰ ਆਂਦੇ ਨ।

7. **ਥਰਮ ਗੀਤ :-** ਸੁਹਾਡੀ, ਗਰਲਹੋਡੀ ਤੇ ਲਾਦ੍ਦੀ ਗੀਤ ਇਸ ਤ੍ਰੈਣੀ ਚ ਆਂਦੇ ਨ।

8. **ਨਾਚ ਗੀਤ :-** ਭਾਂਗਡਾ, ਕੀਕਲੀ, ਕੁਡੂ ਤੇ ਚੌਕੀ ਨਾਚ ਗੀਤ ਇਸ ਤ੍ਰੈਣੀ

च औंदे न।

9. लम्पे लोक गीत :- कारकां ते बारां इस कोटी च औंदे न।

10. दरम्याने गीत :- लम्मियें भाखें आले गीत इस श्रेणी च औंदे न।

11. रले-मिले गीत :- इस श्रेणी दे अंतरगत हर किसम दे जां रलदे-मिलदे गीत औंदे न।

उपर किते दे वर्गीकरण कोला एह स्पश्ट ऐ जे डुगगर-संस्कृति च लोक-वार्ता दे प्रथान अंग लोक-गीतें दी किन्नी समृद्ध बरासत ऐ। की जे इनें गीतें च लोक-जीवन दे हर पक्ख दी तर्जमानी ऐ इस लई इस बिच्च समन्वयात्मक भावना दा होना कुदरती गल्ल ऐ। एह खुशी आली गल्ल ऐ जे जम्मू-कश्मीर कल्चरल अकैडमी इंदी स्हाड़-सम्हाल लै करदी ऐ ते इनेंगी किट्ठे करोआइयै ते इंदा तरतीब बार संग्रैह बनाई-बनाई छपोआ करदी ऐ। हून तक लागभाग 18 संग्रैह छपी बी चुके दे न।

इत्थें एह गल्ल बी काबले जिकर ऐ जे एह लोक-गीत भाएं अनपढ़ ते ग्राई ते दूर फ्हाड़ें च बस्सने आले अज्ञात कवियें दे भाव-छुआलें ते सैहज-हार्दक उद्धारें दा परिणाम न पर इंदे च हिरदे गी छूही लैने आला संगीत, छ्यालें दी उच्ची उड़ान, लै, तान ते छंदें दा विन्यास कुसै बी आधुनक कवि ते अलोचक गी चकत करी देने आला ऐ। फही जिसलै हर बिधा दे गीतें दा मजमूरी तौर पर अध्ययन कीता जा तां एह तथ बी साफ होई जंदा ऐ जे इंदे च ऊऐ समन्वयात्मक भावना बराजदी ऐ जेहड़ी डुगगर धरती दी अमर बरासत ऐ। चरज होंदा ऐ जे कमाल हा ओह निश्कपट ते भोला-भाला लोक-मानस जित्थुंआं इंदी उपज होई ही ते बा'द च बी बदसतूर होंदी रेही।

इस्सै चाल्ली जिसलै अस लोक-वार्ता दे दूए अंगें पर गौर कन्ने बचार करने आं तां हर जगह उस्सै समन्वयात्मक संस्कृति दी आत्मा बाराजी दी लभदी ऐ। अर्थात् बझारतें, खुआनें, मुहावरें दे अलावा लोक-विश्वासें, रीती-रवाजें, आस्थें, पर्व-ध्यारें, नाचें ते चित्तर-कलाएं च सब जगह डुगगर दी समन्वयात्मक संस्कृति दी रुह हसदी-खेढदी नजर औंदी ऐ।

असेंगी अपनी संस्कृति पर गौह ऐ जे जेहड़ा बी इत्थें आया, भाएं दुश्मन

बनियै, भाएं बपारी बनियै ते भाएं परौहना बनियै असें उस्सै गी गले नै लाई लेआ ते अपने कन्ने रलाई-मलाई लैता। इत्थें तक जे सकंदर ने भाएं इस धरती पर हमला करियै पोरस ते उसदे भ्रां गी रहाई ते तबाह-बरबाद करी दित्ता पर इत्थू दे गै चब्हाल नवासी राजा शिवि ते उसदी ब्हादर सैना ने उसदे हौसले पस्त करी दित्ते। इस बारै तारीख डोगरा देस दी भूमका च मशहूर पत्रकार दया कृष्ण गरदश होरें लिखे दा ऐ जे सकंदर अपनी फौज कन्ने चंद्रभगा नदी दे कोल डोगरें ते चिब्भें कन्ने लड़ा-लड़ा मारेआ गेआ हा ते ओह यूनानी हमलावर सकंदर दी लाशा समेत बापस परतोई गे हे। उसदे सैल्यूक्स नां दे सेनापती नै बेबीलोन च पुज्जियै गै ओहदी मौत दी घोशना कीती ही। यूरोपियन इतिहासकारें डोगरें गी डेबौरर आफ सिकंदर (Deveourer of Alexander) अर्थात् सकंदर गी खाने आले आक्खे दा ऐ।

डुगगर धरती पर अज्ज असेंगी किश जातियां ऐसियां बी लभदियां न जिनेंगी अस यूनानियें दे बंशज आक्खी सकने आं। अनुमान लाया जाई सकदा ऐ जे उंदे पुरखे हिमत नैई होने करी वापस नैई जाई सके होने ते ओह इत्थें गै बस्सी गे। इस धरती दे लोकें बी उनेंगी गलै कन्ने लाई लेआ। उसदे बा'द जिसलै सन् 160 ई० च कनिष्ठ ने इस लाके उपर अपना सिक्का बद्धाया तां उसदे कन्ने आए दे फौजी बी इत्थें बस्सी गे। इस्सै चाल्ली हूण, मुगल तै पठान बगैर बी इत्थें आए ते उंदे किश साथी इत्थें गै बसदे गे। इस चाल्ली एह धरती सबनी आस्तै इक पवित्र संगम स्थली बनदी गई ते इसदा ऊऐ रूप बनदा गेआ जियां प्रयाग दे संगम स्थल च यमना ते सरसुती, गंगा कन्ने मिलियै गंगामयी होई जंदियां न।